

МОРАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС ВІЙНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Насамперед хочу зауважити значущість і актуальність проведення Панельної дискусії “Право і війна: голоси філософів” у рамках VI Харківського міжнародного юридичного форуму, адже цей захід присвячено правовим аспектам війни, розв’язаної Росією проти України. Звісно, війна – це явище, яке має багато вимірів. Його коментують, інтерпретують, пояснюють фахівці різних професій: історики і економісти, політичні та військові експерти. Відбуваються конференції, круглі столи, семінари тощо. У червні минулого року в нашому Інституті філософії також було проведено круглий стіл під назвою “Війна як соціокультурний феномен,” матеріали якого опубліковані в третьому числі часопису нашого Інституту “Філософська думка.” Відбувся також науковий семінар *Центру академічної етики та досконалості в освіті* “Етос” “Війна і відповідальність.” У жовтні минулого року проведена конференція пам’яті Івана Бойченка “Людина. Історія. Мир і війна.”

Дискусія “Право і війна: голоси філософів” на перетині таких дисциплін, як філософія і право, утворюючи проблематику практичної філософії, складником якої є філософія права. Тема моєї доповіді називається “Морально-правовий дискурс війни в умовах російської агресії проти України” лежить також у рідніщі практичної філософії, серцевину якої складає етика. Спершу вона здається досить широкою і ціннісно нейтральною. Проте як раз на таку неупередженість, об’єктивність та ідеологічну незаангажованість спрямована тематика нашого заходу, що традиційно утворює, як уже сказано, проблематику філософії права, серцевиною якої є питання взаємодії етики і права.

У мене ця тема не випадкова. По-перше, це полеміка із видатним філософом сучасності Юргеном Габермасом, одним із засновників, поряд із Карлом-Отто Апелем, етики дискурсу і соціальної філософії комунікативної дії. Отже, каталізатором чи поштовхом для вибору цієї теми стала стаття Юргена Габермаса “Дилема заходу. Війна

* Анатолій Єрмоленко, директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України; доктор філософських наук, професор; член-кореспондент НАН України; заслужений діяч науки і техніки України.

Anatoliy Yermolenko, Director of H. Skovoroda Institute of Philosophy of Ukraine’s National Academy of Sciences; Doctor of Philosophic Sciences, Professor; Corresponding member of Ukraine’s National Academy of Sciences; Honored Scientist of Ukraine.

e-mail: a_yermolenko@yahoo.de

ORCID ID: 0000-0002-9908-6144

та обурення,² опублікована в досить впливовій газеті “Süddeutsche Zeitung” 16 травня минулого року, на яку мені довелося відреагувати в газеті Frankfurter Allgemeine Zeitung статтею “Спротив замість перемовин.”³

По-друге, сам термін “дискурс війни” певною мірою відбиває те ставлення до агресії серед інтелектуалів, зокрема і філософів, яке існує в західному світі. Ми слідкуємо за суперечками між політиками різних країн, за зміною їхньої позиції. За приклад може правити ставлення до України, до російсько-української війни з боку Генрі Кісінжера, яке зазнало суттєвих змін останнім часом. Однак і філософи активно беруть участь у цьому дискурсі. По-третє, попри те, що зміст поняття “дискурс” має досить багато вимірів, я розглядаю дискурс насамперед як аргументативний діалог.

Почну з такого невеличкого зауваження з цього приводу: напочатку російського вторгнення до мене звернулись із Громадського радіо прокоментувати ці події. Зокрема ведучий мене запитав: чи хтось із російських колег-філософів зв’язувався зі мною, чи висловлював хоча б якесь занепокоєння? Я відповів: “ніхто!” І хоча співпраця нашого Інституту філософії з росіянами фактично припинена з 2014 року, проте багато хто з працівників нашого інституту до війни мали досить щільні наукові зв’язки з Росією. Я певен, що і вони не отримували якихось листів із засудженням російської агресії, або, принаймні, висловити солідарність із українцями.

Подібна ситуація і з Білоруссю. Не так давно, 2019 року, ми уклали угоду з Інститутом філософії НАН Білорусі про співпрацю. З початком війни я написав директорів Інституту Анатолію Лавриновичу листа-повідомлення про припинення в односторонньому порядку цієї угоди про співпрацю у зв’язку з тим, що Білорусь є союзником Росії у війні проти України. На цей лист він відповів: “С большим сожалением воспринимаю Вашу информацию. С другой стороны, я Вас очень хорошо понимаю. Мне очень жаль, что так все произошло. Будем, тем не менее, надеяться на лучшее.” Тут, висловлено, принаймні, якесь розуміння ситуації.

А як могло бути інакше, хіба могли російські філософи, науковці загалом висловити солідарність із українськими науковцями? Адже 4 березня 2022 року сотні ректорів університетів Росії підписали ганебну Відозву спілки ректорів на підтримку вторгнення Росії в Україну, на підтримку Путіна, серед них і ректор Московського університету Віктор Садовничий, до речі, родом із України, з Харківської області. Певен, що усі про це добре знають. У зв’язку з цим варто зауважити, що ця відозва нагадує іншу відозву, а саме Звернення німецьких професорів до Гітлера 1933 року, яку підписало біля тисячі науковців Німеччини, зокрема й відомі всім нам філософи: Арнольд Гелен, Ганс Георг

² Jürgen Habermas, “Krieg und Empörung. Das Dilemma des Westen,” *Süddeutsche Zeitung*, Mai 1, 2022, <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>.

³ Anatolij Yermolenko, “Widerstand statt Verhandlung,” *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Mai 23, 2022, 1–8. Див. переклад українською мовою: Анатолій Єрмоленко, “Спротив замість перемовин,” *Філософська думка* 3 (2022): 59–63.

Гадамер, Мартін Гайдегер та ін. Гайдегер взагалі виступив з програмною промовою, в якій йшлося про те, що прихід націонал-соціалістичної партії до влади – це не тільки політична революція, це революція онтологічна, революція у всьому німецькому бутті.

У наш час ми спостерігаємо іншу «онтологічну революцію», націонал-соціалістичну революцію в Росії, хоча це не є чимось новим чи цілковито несподіваним. Зараз науковці і публіцисти сперечаються, як назвати сьогоднішній путінський режим: фашизмом, рашизмом, нацизмом тощо. Зокрема відомий філософ й історик Тімоті Снайдер, виокремлюючи певні ознаки фашизму, називає путінський режим фашистським. Я вважаю, що сучасна Росія є нацистською державою. Понад це, попри всю марксистсько-ленінську риторичку і сталінський режим був латентним російським націонал-соціалізмом, про це свідчить не тільки виступ Сталіна на урочистостях на честь перемоги 24 червня 1945 року, а ще раніше, а й його інші, ще довоєнні виступи. Про це свідчить загравання з Православною церквою в 40-і роки минулого сторіччя, зрештою перетворення марксистсько-ленінської ідеології на політичну релігію, годі вже казати про політику. Так само російським націонал-соціалізмом був і режим пізнього, чи «вітхого» тоталітаризму за часів «розвиненого соціалізму», в основі якого була ідеологема «советского народа как новой общности», серцевиною якої був концепт «русского народа». І це є певним продовженням того великодержавного російського шовінізму, який існував у російській імперії.

Сьгодні нацизм в Росії проявився відкрито, він позначився навіть на символіці – недолугій свастиці. Який націонал-соціалізм, така і свастика! Останнім часом, коли йдеться про сьгоднішню Росію, часто-густо наголошують на соціально-психологічному ресентименті росіян, російської політики загалом. Однак я хочу додати до цього ще один складник, це соціально-політичний гібрис. Ресентимент породжує гібрис (дав.-гр. ὑβρις «зухвалість»). Гібрис є продовженням ресентименту у вигляді таких проявів, як зарозумілість, пиха, гіпертрофоване самолюбство, зверхність, пихатість, постаючи механізмом сублимації комплексу меншовартості як складника і похідної ресентименту. Ці соціально-психологічні якості лягли в основу ідеології «русского мира» – ядра російського нацизму та агресивної імперіалістичної політики Росії.⁴

Тимчасом як Фридрих Ніцше в праці «До генеалогії моралі» розкрив духовні виміри ресентименту, зокрема в етиці християнства, Макс Шелер у книжці «Ресентимент у структурі моралей» дослідив соціально-практичні спрямування ресентименту на прикладі робітничих рухів. Перетворення ресентименту на гібрис стало ознакою націонал-соціалістичного руху в Німеччині після Першої світової війни, що призвело до реваншистської імперіалістичної політики Гітлера. Гадаю, що таку соціально-практичну спрямованість має й ресентимент в Росії, перетворюючись на гібрис як спонукальний чинник соціальної та політичної дії.

⁴ Анатолій Єрмоленко, «Ресентимент і гібрис у контексті стратегії насильства та комунікації порозуміння», *Філософська думка* 2 (2019): 6–13.

Ресентимент можна прослідкувати і на особистісному (за приклад можуть правити біографії Гітлера і Путіна), і на соціальному рівнях, що можна проілюструвати прикладами імперіалістичної політики нацистської Німеччини та імперіалізмом нацистської Росії. Ресентимент “розпаду Радянського Союзу як найбільшої геополітичної катастрофи ХХ сторіччя” трансформується в гібрис реваншистської імперіалістичної політики, спрямованої на відновлення російської імперії, граничним проявом якої стала військова агресія Росії проти України. Цей гібрис проявляється й вербально, у таких висловлюваннях, як “Росія поднялась с колен,” “можем повторить,” “превратим весь мир в ядерный пепел” тощо.

Про це свідчить і той факт, що в правовій площині в російському законодавстві вже давно діє принцип пріоритету російських законів над міжнародним правом. У зв’язку з цим заперечується принцип універсалізації в легітимації моральних та правових норм. Як не згадати тут сумнозвісне запитання-пастку Гітлера: “так право для народу, чи народ для права?”⁵ Така онтологізація права призводить до того, що його легітимація редукується до фактичності наявного політичного порядку, ігноруючи трансцендентальний (ідеальний) вимір комунікації як регулятивної ідеї. Апеляція до сфери фактичності в легітимації правових норм зводиться до ухвалення їх простою більшістю в представницьких органах влади, інспірованою панівною верхівкою, що спирається на силу, де не враховуються найважливіші процедурні питання: яким чином досягнуто згоди, чи не було примусу (внутрішнього і зовнішнього) в досягненні такої згоди, якою мірою обговорення було відкритим тощо.

Слід зауважити, що часто-густо до засобів такої легітимації залучається російська вульгарна історіографія з її концептами “духовних скреп,” “исторической справедливости,” “исторической правды” тощо, які урешті-решт цинічно довершуються поняттями “исконно русских земель” та “исторических территорий,” що розкриває справжні цілі агресії Росії проти України. Небезпека таких “методологічних” підходів полягає в тому, що легітимативні правила, які мають бути ухвалені у правовій площині у вигляді міжнародних договорів та угод на основі відповідних процедур, підміняються зверненням до історичної тяглості традиції, усталених звичаїв і заведень, історичних прецедентів тощо.

При цьому ігнорується той факт, що в історії на будь-який звичай чи традицію можна знайти ще давніші звичаї чи традиції, що цілковито підважує такий спосіб легітимації. І якщо такий підхід застосовувати до самої Росії, то це призведе до її цілковитої руйнації, адже в Росії майже півтори сотні етносів і націй, які мають свої традиції та звичаї. Годі вже казати про те, що чимало звичаїв та традицій було зруйновано в процесі індустріалізації та під впливом глобалізації. До того ж самі звичаї й традиції як засіб легітимації обираються довільно, аби тільки вони виконували головну свою функцію: легітимації імперіалістичної політики Путіна. Цей підхід можна було б назвати нео-

⁵ Див.: Карл-Отто Апель, “Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність,” у *Комунікативна практична філософія* (Київ: Лібра, 1999), 363.

консервативним, в якому традиційні цінності, апеляція до історичних “духовних скреп” набувають легітимативного спрямування. Саме про це йдеться в Указі президента РФ від 09.11.2022 р. “Про затвердження Основ державної політики щодо збереження та зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей.” Проте, враховуючи постмодерністську методологію, в якій використовується геть усе для виправдання влади, можна зауважити, що такий неоконсерватизм є лише одним із складників панівної гібридної ідеології.

В міжнародному праві така легітимація в крайньому разі зводиться до компромісу через виторговування преференцій, де велику роль також відіграє чинник сили чи погрози її застосування. Такий підхід до легітимації правових норм приводить до того, що міжнародні правові норми розглядають як прості домовленості на основі фактичних компромісів, здебільшого спрямованих проти “третьої сторони.” До того ж їх завжди можна “переграти,” “передомовитись,” або взагалі ігнорувати. Це призводить до порушення міжнародних договорів, конвенцій та угод, зрештою, – до руйнації світового правового порядку як такого. За приклад тут може правити цілковите карколомне порушення Росією всіх договорів і угод з Україною. Проте така криза легітимації стосується і внутрішнього правового порядку, коли порушуються будь-які закони, включаючи і конституцію РФ, що призводить до правового нігілізму.

Таким чином, постмодерністська еkleктична (гібридна) ідеологія є легітимативним підґрунтям гібридної політики і гібридної війни. Адаже гібридна війна – це війна в якій використовуються всі засоби, порушуються міжнародні конвенції ведення війни, моральні норми і цінності. “Головне у визначенні гібридної війни полягає в тому, що вона відбувається як війна без правил, що є логічним продовженням аномійності суспільства загалом.”⁶ Проте гібридність, як було зауважено, набуває в Росії тотального характеру, перетворюючись на світогляд, на ідеологію для виправдання агресивної імперіалістичної політики.

В царині етики – це жахлива перевага партикуляристського етосу, архаїчних звичаїв та традицій, що зорієнтовані в минуле. Здебільшого це найпримітивніший непотизм мафіозного штибу. Слід зазначити, коли порівнюють путінський режим із фашизмом чи націонал-соціалізмом, нерідко зауважують, що в ньому немає якоїсь єдиної ідеології, ідеології, так би мовити, із “єдиного шматка.” І це справді так! Тому слід зауважити такий собі російський постмодерністський націонал-соціалізм, складниками якого є концепти постправди і постморалі. Це ідеологічний феномен, коли геть усе – православний фундаменталізм, євразійство, нацизм, фашизм, соціалізм і комунізм – увесь цей “русский мир,” усе це ідеологічне лахміття цинічно використовується задля однієї мети: легітимації та зміцнення влади Путіна.

Така парадигма цілком відповідає сучасній “ситуації постправди,” постістини, постморалі, що дістає свого обґрунтування в філософії вульгарного постмодернізму, коли

⁶ Анатолій Єрмоленко, “Ціннісно-нормативні аспекти сучасної війни,” *Філософська думка* 1 (2015): 7.

префікс “пост” нерідко постає у вигляді “до.” Такий собі «до-пост-модерн», у якому заперечуються концепти істини, правди, нормативної значущості моральних належностей. “Пост-сучасність, – зазначає один із протагоністів постмодернізму Д. Ольшанський, – відміняє трансцендентність закону, притаманну класичній етиці. Її заступає релятивна етика (чи егика), де сама людина постає законодавцем і визначає, що добро, а що зло. Невротична реальність, яка оберталась довкола табу, поступається перверсивною реальністю, що трансгресує закон.”⁷ Дмитрій Ольшанський, мабуть, не є безпосереднім ідеологом “русского мира.” Але подібні твердження, розмиваючи межі між цінностями різних культур і роблячи рівновалентними етики християнства, нацизму, фашизму та комунізму, фактично утрамбовують шлях до ідеології “русского мира.” Така позиція цілковито розмиває такі системні коди сфери етичного, як добро/зло, добре/погане, правда/кривда тощо, що призводить не тільки до правового, а й до морально-етичного релятивізму і нігілізму.

До того ж, як бачимо, російські філософи також надають певні свої послуги для легітимації таких дій. Можна згадати тут про публікацію в “Вопросах философии” статей про “один народ.” І це почалось не сьогодні. З цього приводу хочу згадати одну зустріч з московськими колегами, що відбулась 2005 року на Міжнародному симпозиумі “Суспільна мораль: методологія дослідження, нормативно-етичні та етико-прикладні проблеми” в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згадаймо, це були часи, коли Росія розпочинала економічні й торговельні війни (м’ясну, молочну) проти України, саботуючи торгівлю товарами з нашою країною. Після конференції, в неформальному спілкуванні я зауважив як позитивний факт проведення цієї конференції разом із російськими філософами попри торговельно-економічну війну з боку Росії. На мій подив один із членів російської делегації заперечив: “а никакой войны нет.” І сьогодні єдине, на що змогли спромогтися російські філософи, зокрема Інститут філософії РАН, це виступити з ініціативою надати гуманітарну допомогу “народам Донбасу.”

Тимчасом як повоєнна Німеччина здійснювала акти каяття за злочини нацизму через переосмислення усього, що сталося, мало не в усіх сферах суспільного життя – літературі, соціології, філософії тощо, Росія цей акт каяття щодо злодіянь комуністичного режиму, за винятком деяких творів художньої літератури, так і не зробила. І сьогодні, під час війни, росіяни (“хорошие русские”) все ще прагнуть усю провину звалити тільки на владу. Хід думок такий: спершу йшлося про те, що “винний Путін, чи політична верхівка, а народ до цього не має жодного стосунку.” Згодом почали говорити про те, що й народ відповідальний за те, що сталося, а “великая русская культура тут не причем.” Хоча це абсолютно неправильна позиція. Свого часу Томас Манн, аналізуючи джерела нацизму в Німеччині, зокрема в своєму романі “Доктор Фаустус,” показав, що вони містяться в самій німецькій культурі. І чимало німецьких письменників, таких

⁷ Дмитрій Ольшанський, *Релятивная этика: от либерализма к перверсии* (Институт философии РГПУ им. А. И. Герцена), <https://youtu.be/WtKaZiOKuHw>.

як Гайнрих Бьоль, Леонгард Франк, Зіґфрид Ленц та ін., також переосмислили часи націонал-соціалізму. Велика робота була пророблена і в соціології, згадати хоча б працю Альфреда Вебера “Розрив із історією.” Такому переосмисленню в повоєнній Німеччині було присвячено чимало праць і з філософії, зокрема й колективна монографія “Руйнація моральної самосвідомості: шанс чи загроза?”⁸

Те саме нам слід зробити і стосовно російської культури. Саме так чинять деякі українські філософи. У Томаса Манна є ще й досить повчальний есей “Достоевський, але помірно.” Цей принцип “помірно” варто було б поширити і на всю російську культуру (літературу, філософію тощо) загалом: “російська культура, але помірно!”, до того ж не раніше, ніж за сто (як мінімум) років після нашої перемоги над російським нацизмом. Урешті-решт у Німеччині цей акт каяття було узагальнено категоричним імперативом Теодора В. Адорно: “щоб Аушвіц не повторився знову, щоб нічого подібного більше не сталося!”⁹ І якщо вся Європа відзначає перемогу над нацизмом під гаслом: “ніколи знов!”, то росіяни – “можем повторить!”

Однак є ще й інший вимір сучасних подій: з початком війни до мене звернулись із пропозицією про підтримку чимало моїх колег з багатьох країн світу, зокрема з Аргентини – Альберто Даміані, з Америки – Вікторіо Гьосле і багато інших. До речі, хочу зауважити інтерв’ю Гьосле для журналу “*Münchener Merkur*” під назвою: “Путін буде надзвичайно жорстоким,”¹⁰ яке він дав у березні місяці, одразу після нападу Росії на Україну. Також варто згадати його статтю 2015 р. “Влада та експансія. Чому сьогоднішня Росія небезпечніша від Радянського Союзу 70-х років.”¹¹

І цей дискурс триває. Я вже зауважував статтю Юргена Габермаса “Дилема Заходу. Війна та обурення” в газеті “*Süddeutsche Zeitung*,” а також, сподіваюсь, мою відповідь на цю статтю “Спротив замість перемовин,” опубліковану в газеті “*Frankfurter Allgemeine Zeitung*.” Варто зауважити, що певною мірою цей дискурс, який Габермас означив як “дилему Заходу” відбиває не тільки інтелектуальні настрої в Німеччині, а й політичні позиції, і не тільки в Німеччині. Адже за Габермасом “дилема, перед якою опинився Захід, очевидна, вона полягає у необхідності вибору між двома, сповненими ризиків альтернативами, тобто між подвійним злом – поразка України або ескалація обмеженого конфлікту до третьої світової війни.” Наполягаючи на цій дилемі, Габермас вважає, що Україна не має виграти цю війну, але має “не програти”? Опонуючи цій

⁸ *Zerstörung des moralischen Selbstbewußtseins: Chance oder Gefährdung? Praktische Philosophie in Deutschland nach dem Nationalsozialismus* (Hrsg. von Forum für Philosophie, Bad Homburg. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1988).

⁹ Theodor W. Adorno, *Negative Dialektik* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1975), 358.

¹⁰ Vittorio Hösle (im Interview), “Putin wird äußerst brutal vorgehen,” *Münchener Merkur* Nr. 53, S./6. März, 2022, S. Див. також через лінк: <https://www.merkur.de/politik/ukraine-krieg-schweden-putin-russland-angriff-baltikum-geschichte-merkel-europa-news-91392394.html>.

¹¹ Vittorio Hösle, “Macht und Expansion. Warum das heutige Russland gefährlicher ist als die Sowjetunion der 70er Jahre,” *Blätter für deutsche und internationale Politik* 6 (2015).

позиції Габермаса, я зауважую, що тут “немає дилеми,” і що Україна має не тільки “не програти у цій війні.” Україна має перемогти!

Проте, на жаль, від думки про сумнівні перемовини з Росією Габермас не відмовився і через рік російської агресії. У своїй останній статті “Благання про перемовини” в “*Süddeutsche Zeitung*” від 14 лютого цього року знову йдеться про “своєчасні перемовини, що не дадуть довготривалій війні забрати ще більше життів і завдати ще більших руйнувань і врешті-решт поставлять нас перед безнадійним вибором: або активно втрутитися у війну, або, щоб не спровокувати першу світову війну між ядерними державами, залишити Україну напризволяще.”¹² Як бачимо, Габермас ще раз наголошує на перемовинах, альтернативою яких, на його думку, є сумнозвісна дилема: або вкинути світ у ядерну війну, або відмовитись від України. Проте в цьому разі він покладає на Захід “моральну співвідповідальність за жертви й руйнації,” чим, власне, повторює наративи російської зовнішньої політики і пропаганди.

Звісно, практика діалогу укорінена в європейській та українській культурних традиціях, однак вона має й свої методологічні та соціально-онтологічні межі. Тому, критикуючи зазначену Габермасову статтю “Дилема Заходу,” я наголошував на тому, що “складно вести діалог, коли в тебе стріляють,” складно домовлятися, коли твій співбесідник не тільки не хоче домовлятися, а й прагне тебе знищити, цинічно висуваючи таку безглузду пропозицію: “погоджуйся на те, що тебе треба вбити.” З наукового погляду, в цій пропозиції очевидна перформативна суперечність твердження самому собі, підкріплена онтологією соціальної дії, спрямованою на загрозу знищення свого співбесідника. У цьому разі треба застосовувати іншу парадигму – парадигму стратегічної дії, граничним проявом якої є війна. Адже людський розум має не тільки комунікативні, а й цілорациональні виміри, що концептуалізується в ідеї стратегічної раціональності.¹³

Так само і стаття “Благання про перемовини” не враховує той простий факт, що Росія може піти на перемовини тільки в тому разі, коли Україна визнає всі загарбані агресором території. Ця сумнівна позиція піддається критиці і політиками, і громадськими діячами Німеччини. Наприклад, голова постійної Мюнхенської міжнародної конференції з безпеки Вальфганг Фридрих Ішингер у своєму інтерв’ю газеті “*Welt*” від 17 лютого виступив з гострою критикою Габермаса: “З усією повагою до Юргена Габермаса: я не можу взяти з цієї статті нічого, про що я не чув 35 разів від інших, хто більше обізнаний з конкретною ситуацією війни.”¹⁴ Звісно, Габермас не пропонує припинити постачання зброї Україні, як це роблять, скажімо, представники Лівої партії Німеччини, або Альтернативи для Німеччини, однак він вводить громадськість в оману,

¹² Jürgen Habermas, “Ein Plädoyer für Verhandlungen,” *Süddeutsche Zeitung*, Februar 14, 2023, https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/juergen-habermas-ukraine-sz-verhandlungen-e159105/?red_uced=true&fbclid=IwAR3tuDT8l4YtUi-mkGH5SRPztnKeCWRPp0QZAX4M_hORL4Th6DXHO1t8SNnL.

¹³ Yermolenko, “Widerstand statt Verhandlung.”

¹⁴ “Bei allem Respekt für Jürgen Habermas – Ischinger kritisiert Ukraine-Essay,” *Welt*, Februar 17, 2023, www.welt.de > politik > ausland,„Bei allem Respekt für Jürgen Habermas“ – Ischinger kritisiert...

вважаючи, що можливий компроміс у перемовинах з Росією, яка добровільно (такий собі “жест доброї волі”) ніколи не поверне загарбаних територій.

Проте я не хотів би, щоб ми через ці публікації Габермаса цілковито поставили під сумнів філософію дискурсу і дискурсивну етику. Гадаю, що дискурсивна етика відповідальності як раз і уможливорює критику подібних ідеологічних конструкцій. Принцип дискурсу дає можливість тестувати конкретні дії політиків та пропагандистів, їхні твердження та ідеологічні навіювання на предмет їхніх домагань значущості, істини та хиби. Звісно, тут велика роль фахівців-експертів, які розуміються на тих чи тих проблемах, вони особливо потрібні в часи війни, коли пропаганда неймовірно посилюється. Але тут має бути й особлива роль філософії як осереддя аргументативного дискурсу, хранительки розуму, за визначенням того самого Габермаса.

Тут у нагоді стане і критична методологія виявлення перформативної суперечності твердження самому собі, і спростування прихованих перлокутивів (використання партнера в діалозі “всліпу”); це й глибинна герменевтика, наприклад, коли російські пропагандисти застосовують історіографію, намагаючись довести, що російський і український народи – це один народ, або звертаються до концепту “історичної справедливості” як засобу квазілегітимації імперіалістичної політики. Така вульгарна історіографія перетворюється на ідеологію, для розвінчання якої слід використовувати концепцію критики ідеології, яку розробляли Апель і Габермас, полемізуючи з Г. Г. Тадамером у праці “Hermeneutik und Ideologiekritik.” І це та проблематика, яка утворює поле практичної філософії, складником якої є й філософія права. Зокрема і проблеми легітимації моралі, права, політики, соціальних інституцій.

Однак слід зауважити, що така позиція, по-перше, пов’язана з тим, що концептуальна стратегія Габермаса, як й інших представників комунікативної філософії, формувалась у часи холодної війни, коли загроза ядерної війни була особливо великою. Загроза всезагального знищення людства була одним із каталізаторів розбудови концепції відповідальності Ганса Йонаса, а також парадигми дискурсу як аргументативного діалогу, порозуміння і консенсусу. Хоча й тоді провідні політики західних держав не боялися протистояти Радянському Союзу, згадаймо хоча б карибську кризу.

По-друге, така позиція впливає з того, що Німеччина свою провину в Другій світовій війні чомусь ще й досі усвідомлює насамперед як провину перед Росією. Той факт, що Радянський Союз фактично був союзником нацистської Німеччини в розв’язанні Другої світової війни, не надто рефлексують. До того ж головний тягар війни припав як раз на Україну, коли німецькі загарбники повністю захопили її територію і поневоли її громадян. На жаль, не багато хто з німецьких філософів зауважував цей факт. За виняток може правити книжка Д. Бюлера “Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи,” у якій він зокрема наголошує: “на східноєвропейській, і не останньою чергою на українській землі проводилась жахлива політика приниження і знищення, як під прикриттям, чи навіть за безпосередньої участі вермахта, так і у вигляді органі-

зованих масових злочинів СС.”¹⁵ А тим, хто ще й досі має ілюзії щодо можливості подальших союзів з РФ, нагадаю, що такі союзи не врятували Україну за часів обох світових воєн, понад це, Україна й постраждала більше всіх.

По-третє, позиція “не дати Росії програти” означає збереження status quo, тобто залиши їй захоплені території. А як бути з правами тих українських громадян, які вимушені були залишити свої домівки, своє майно тощо? Як така позиція може бути поєднана з концептом “прав людини” – провідним для комунікативної парадигми і в площині обґрунтування моралі, і в площині обґрунтування права. Годі вже казати про те, що Україна як суверенна держава визнана іншими державами світу, зокрема й РФ, саме в кордонах 1991 року.

У зв’язку з цим я не можу ще раз не згадати сучасного німецького філософа Дитриха Бьолера, великого друга і симпатика України, який одразу після початку війни написав мені листа, у якому висловив свою підтримку, навіть запропонував прихисток усій моїй родині. Звісно, я як директор Інституту філософії не міг скористатись його дружнім запрошенням. У зв’язку з цим хочу зауважити таке: Бюлер дуже відомий філософ, засновник Центру Ганса Йонаса, тривалий час був його очільником, а зараз – Почесний голова цього центру, який гуртує багатьох німецьких, і не тільки німецьких, інтелектуалів. Ця, досить впливова, організація направила Німецькому уряду звернення з вимогою підтримати Україну в боротьбі з російською агресією. Зокрема в ній йшлося й про припинення Північного потоку – 2, про надання нам зброї тощо. Так діє народна, зокрема і наукова дипломатія.

У зв’язку з цим хочу нагадати ще про одну знаменну дату. Минулого року виповнилось 100 років із дня народження К.-О. Апеля, сучасного німецького філософа, який започаткував новий напрям: трансцендентальну прагматику. У зв’язку з цим журнал “Філософська думка” запланував розмістити матеріали на честь цього видатного філософа, якого називають Кантом сучасності.

Я звернувся до Д. Бьолера і він написав статтю “Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем.” Я згадав про цю, здавалось би, суто академічну, подію ще й тому, що до цієї статті Бюлер написав подвійну посвяту. Перша, зрозуміло, “на шану Апелю, мислителю комунікативного розуму,” а друга звучить так: **“у захваті перед хоробрими, величними українками і українцями з президентом Зеленським, які боронять свободу Європи.”**¹⁶

Додам також, що 11–12 червня в Бад Кісінгені відбувся симпозиум **“Дискурс і відповідальність за доби кризи та війни в умовах деджиталізації,”** на якому ключовим питанням було питання російської агресії проти України. На цьому симпозиумі була проголошена й моя доповідь: “Спільна відповідальність інтелектуалів в умовах росій-

¹⁵ Дитрих Бюлер, *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи*, пер., примітки, передмова Анатолій Єрмоленко (Київ: Стилос, 2014), 9.

¹⁶ Дитрих Бюлер, “Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем,” *Філософська думка* 2 (2022): 7.

ської агресії проти України.” Зауважу, що слоган цього симпозиуму такий: *“у захваті перед звитяжною боротьбою за свободу українок і українців з президентом Зеленським, які боронять і свободу Європи.”*

Це дуже важлива оцінка, адже це оцінка європейського інтелектуала, філософа зі світовим ім'ям. Справді, українці боронять свободу Європи, боронять європейські, а точніше, загальнолюдські цінності, згідно з якими ми боронимо і самих себе. Тому говорячи про війну Росії проти України, варто зауважити, що з боку Росії – це загарбницька імперіалістична війна, з боку України – **це національно-визвольна війна**. Саме на такому визначенні я хотів би наголосити, і, на мою думку, не варто використовувати в назві нашої боротьби з російською навалою советську кальку “вітчизняної війни.”

Ця війна – складник багаторічних, навіть вікових, **національно-визвольних змагань** України з Росією, це війна за визволення нашого народу від російських загарбників. Урешті-решт, це війна за наше існування як держави, народу, нації. Адже путінські агресори під ідеологемами “одного народу,” “русского мира” хочуть знищити все українське: культуру, звичаї, традиції, мову, віру. Це не боротьба культур чи цивілізацій, це боротьба культури з войовничим невіглаством, це боротьба цивілізації з варварством.

Причому ми боронимо свою землю не тільки як етнос, або націю. Ми боронимо себе і як політичну націю з загальнолюдськими, або універсалістичними цінностями, протагоністом яких був і Апель. Я тут застосовую поняття саме універсалістських цінностей, адже поняття загальнолюдських цінностей є емпіричним, а тому певною мірою партикуляристським, що не може претендувати на загальну значущість. Універсалістські норми і цінності, як вони склалися протягом історії всього людства: від золотого правила моральності через принцип універсалізації категоричного імперативу Канта, засадниченого розумом, аж до принципу дискурсу комунікативної філософії, який є інтерсуб'єктивним розумом. Тому цінності, засновані принципом універсалізації, чинні для всіх розумних істот, навіть для Бога, як зауважував Кант. До того ж застосування такого розуму потребує мужності, ще раз звернімося до Канта.

Принцип універсалізації не є якимось узагальненням, спільним знаменником, якимось шаблоном, під який мають бути підведені і уніфіковані партикулярні культури. У вигляді запитання він звучить так: “Чи погодився б будь-хто і без примусу, з максимомо дії, а також із тими наслідками і побічними наслідками, які здогадно випливатимуть із її всезагального застосування, аби вона стала всезагальним законом?” У стверджувальному вигляді цей принцип постає як принцип дискурсу (принцип “D”), який і є інстанцією обґрунтування моральних належностей і соціальних (правових, політичних, економічних тощо) норм та інституцій. Ствердження і застосування цього принципу і потребує тих цінностей, які називають європейськими, або загальнолюдськими, що їх і заперечує сучасна Росія, зокрема і приматом внутрішнього права над міжнародним.

Сьогодні ці цінності спираються на інтерсуб'єктивний розум громадян і громадянського суспільства, розвиненість якого дає можливість тестувати актуальні норми і ціннісні орієнтації сучасного суспільства, тобто він може діяти операціонально,

як принцип прикладної етики. Як зауважує Бьолер у підготовленій для нашого журналу статті,

Пов'язана з принципом “D” орієнтація є цілком достатньою і в ситуації підступної (hinterhältiger) влади і брехливої пропаганди, властивих, наприклад, терористичним режимам, вбивцям та воєнним злочинцям, на кшталт путінської влади. Адже для виправдання їхніх дій, їхніх злочинів навряд чи можна очікувати обґрунтованої згоди усіх можливих партнерів у дискурсі, однак така згода цілком очікувана для засудження, покарання та ізоляції таких злочинців.¹⁷

Звісно, аби цей принцип діяв, треба пройти довгий і тривалий шлях, який називається процесом історичного навчання (Lernprozeß) і засвоєння загальнолюдських цінностей. Навіть для Європи цей шлях не був простим, очевидним і операціональним. Адже дилема цінності versus інтереси часто-густо вирішується на користь інтересам. Розуміння пріоритету цих цінностей потребує не тільки розуму, воно потребує мудрості, проте воно потребує ще й відваги і звитяги, тим більше, що дискурсувати досить складно, коли в тебе стріляють.

Такого розуму якраз і бракує сучасній Росії, яка знову пішла колом свого історичного розвитку. Але цього розуму не позичати нам, українцям. Цей інтерсуб'єктивний розум формувався як громадянське суспільство на Майдані під час Помаранчевої революції, він перетворив наше суспільство на політичну націю Революцією гідності, він загартувався в боях нашої звитяжної армії в національно-визвольній війні проти російських загарбників. Це приклад практичного розуму і мудрості нашого народу, це приклад мужності і звитяги Збройних Сил України. У зв'язку з цим варто зауважити, що серед захисників нашої Батьківщини є й співробітник нашого інституту Олександр Киричок, який звитяжно бився з російськими загарбниками і після поранення і реабілітації повернувся до академічної діяльності.

Україна має не тільки “не програти у цій війні.” Україна має перемогти! Україна переможе!

© А. Єрмоленко, 2023

Bibliography

- Adorno, Theodor W. *Negative Dialektik*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1975.
- Apel, Karl-Otto. “Ethnoethics and Universalist Macroethics: Contradiction or Complementarity.” [In Ukrainian.] In *Communicative Practical Philosophy*, 355–71. Kyiv: Libra, 1999.
- “Bei allem Respekt für Jürgen Habermas’ – Ischinger kritisiert Ukraine-Essay.” *Welt*, Februar 17, 2023. [www.welt.de > politik > ausland](http://www.welt.de > politik > ausland,„Bei allem Respekt für Jürgen Habermas“ – Ischinger kritisiert ...) „Bei allem Respekt für Jürgen Habermas“ – Ischinger kritisiert ...
- Böhler, Dietrich. *Responsibility for the Future from a Global Perspective*. [In Ukrainian.] Translated by Anatolij Yermolenko. Kyiv: Stylos, 2014.

¹⁷ Дитрих Бьолер, “Єдність розуму та його диференціація.” 18.

- Böhler, Dietrich. "Unity of Mind and its Differentiation According to Karl-Otto Apel." [In Ukrainian.] *Filosofska dumka* 2 (2022): 7–22.
- Habermas, Jürgen. "Ein Plädoyer für Verhandlungen." *Süddeutsche Zeitung*, Februar 14, 2023. https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/juergen-habermas-ukraine-sz-verhandlungen-e159105/?reduced=true&fbclid=IwAR3tuDT814YtUi-mkGH5SRPztnKeCWRPp0QZAX4M_hORL4Th6DXHO1t8SNnI.
- Habermas, Jürgen. "Krieg und Empörung. Das Dilemma des Westen." *Süddeutsche Zeitung*, Mai 1, 2022. <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>.
- Höfle, Vittorio. "Macht und Expansion. Warum das heutige Russland gefährlicher ist als die Sowjetunion der 70er Jahre." *Blätter für deutsche und internationale Politik* 6 (2015): 101–10.
- Höfle, Vittorio (im Interview). "Putin wird äußerst brutal vorgehen." *Münchener Merkur* Nr. 53, S./6. März, 2022.
- Olshansky, Dmitry. *Relative Ethics: From Liberalism to Perversion*. [In Russian.] Institute of Philosophy RSPU named after. A. I. Herzen. <https://youtu.be/WtKaZiOKuHw>.
- Yermolenko, Anatolij. "Resentment and Arrogance in the Context of Violence Strategy and the Communication of Understanding." [In Ukrainian.] *Filosofska dumka* 2 (2019): 6–13.
- Yermolenko, Anatolij. "Resistance instead of Negotiations." [In Ukrainian.] *Filosofska dumka* 3 (2022): 59–63.
- Yermolenko, Anatolij. "Value-normative Aspects of Modern War." [In Ukrainian.] *Filosofska dumka* 1 (2015): 6–12.
- Yermolenko, Anatolij. "Widerstand statt Verhandlung." *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Mai 23, 2022. *Zerstörung des moralischen Selbstbewußtseins: Chance oder Gefährdung? Praktische Philosophie in Deutschland nach dem Nationalsozialismus*. Hrsg. von Forum für Philosophie, Bad Homburg. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1988.

Анатолій Єрмоленко. Морально-правовий дискурс війни в умовах російської агресії проти України

Анотація. Зміст цієї статті є дослідженням морально-правових аспектів філософського дискурсу російської агресії проти України як предмету практичної філософії, зокрема й філософії права. Концепт дискурсу застосовано в парадигмі аргументативного діалогу комунікативної філософії. У дослідженні показана спорідненість сучасного соціально-політичного режиму Росії з німецьким націонал-соціалізмом, зауважено постмодерністський характер ідеологічного забезпечення його легітимності, коли для збереження влади використовують різноманітні ідеологічні засоби: євразійство, православ'я, нацизм, фашизм, комунізм, суміш архаїчних світоглядів і практик. Пов'язана з постмодернізмом ситуація постправди і постморалі призводить до морально-етичної та правової деградації російського суспільства. Агресивна ідеологія та політика російського імперіалізму має своє морально-психологічне виправдання в ресентименті, пов'язаному з перманентним відставанням Росії в модернізації економічних та соціально-політичних інституцій. Ресентимент компенсується гібрисом, що утворює соціально-психологічний фундамент "русского мира" – ідеології агресивної імперіалістичної політики Росії. У тексті актуалізована також полеміка з Юргеном Габермасом, зокрема піддано

критиці його концепт перемовин, в якому фактично ігноровані законні інтереси України. Наголошуючи на обмеженості звернення до перемовин і необхідності спротиву російським агресорам, зауважено неправомірність заперечення евристичних можливостей комунікативної парадигми в сучасній практичній філософії, зокрема й етики дискурсу. Висновок: боронячи свою країну, українці боронять свободу Європи і універсальні цінності, тому Україна має не тільки “не програти у цій війні,” Україна має перемогти.

Ключові слова: війна; гібрис; дискурс; мораль; право; перемовини; ресентимент.

Anatoliy Yermolenko. Moral and Legal Discourse of War in the Conditions of Russian Aggression against Ukraine

Abstract. The content of this article is a study of the moral and legal aspects of the philosophical discourse of Russian aggression against Ukraine as a subject of practical philosophy, in particular the philosophy of law. The concept of discourse is applied in the paradigm of argumentative dialogue of communicative philosophy. The study shows the affinity of the modern socio-political regime of Russia with German national socialism, notes the postmodern nature of the ideological support of its legitimacy, when various ideological means are used to preserve power: Eurasianism, orthodoxy, Nazism, Fascism, Communism, a mixture of archaic worldviews and practices. Associated with postmodernism, the situation of post-truth and post-morality leads to the moral-ethical and legal degradation of Russian society. The aggressive ideology and policy of Russian imperialism has its moral and psychological justification in the resentment associated with Russia's permanent lag in the modernization of economic and socio-political institutions. Resentment is compensated by hubris, which forms the socio-psychological foundation of “Russian world” – the ideology of Russia's aggressive imperialist policy. The text also updates the controversy with Jürgen Habermas, in particular, criticizes his concept of negotiations, which actually ignores the legitimate interests of Ukraine. Emphasizing the limitations of the appeal to negotiations and the necessity of resistance to the Russian aggressors, the illegitimacy of denying the heuristic possibilities of the communicative paradigm in modern practical philosophy, in particular the ethics of discourse, is noted. Conclusion: by defending their country, Ukrainians are defending the freedom of Europe and universal values, therefore Ukraine must not only “not lose in this war,” Ukraine must win.

Keywords: discourse; hubris; law; morality; negotiations; resentment; war.

Одержано/Received 27.02.2023